

A lengyel keleti politika folytonossága*

Lengyelország keleti politikája és a „keleti végek”, a keleti határok kérdése az ország történelmében mindig is létfontosságú volt. Lagzi Gábor: *A lengyel keleti politika* című művében, némi múltbéli kitekintéssel, a jelenkor eseményeit, politikai folyamatait vizsgálja. A magyar olvasók, történészek számára hiánypótló lehet ez a könyv, hiszen a lengyel történelemről, különösen a lengyel külpolitikáról magyar nyelven még nem olvashattak hasonló feldolgozást.

A „lengyel keleti politika”¹ fogalma a lengyelek számára mindig is kiemelkedő jelentőségű értékeket tartalmazott: a nemzeti érdekeket, a Kelet felé fordulást. A szerző kiindulópontnak 1989-et választotta. Ekkor kezdődhetett meg a rendszerváltozás folyamata, és hivatalba léphetett Tadeusz Mazowiecki, a második világháború utáni első nem kommunista miniszterelnök. A III. Rzeczpospolita, azaz a Harmadik Köztársaság megszületésével elindultak a mély politikai, gazdasági és társadalmi változások. A belső körülmények mellett a külsők is igen gyorsan változtak. A Szovjetunió felbomlásával számos új nemzetállam jöhetett létre, születhetett újjá. Varsó az elmúlt két évtizedben új alapokra helyezte külpolitikai irányultságát, ezen belül a keleti irányvonalat.

Lagzi Gábor munkája két nagyobb részre osztható. Az elsőben a lengyel keleti politika általános vonásait mutatja be. Kiemeli a

* LAGZI Gábor: *A lengyel keleti politika. Lengyelország keleti szomszédság- és nemzetpolitikája. 1989–2009.* Terra Cognita Alapítvány, Budapest, 2011. 231. o.

¹ *Polska polityka wschodnia.*

lengyel politikai elit tisztánlátását abban a tekintetben, hogy a keleti események döntő módon befolyásolják Lengyelország biztonságát, geopolitikai, stratégiai érdekeit. A Lengyel Köztársaság a „keleti politika” címszóval nemcsak a saját, hanem a régió biztonságát is növelni akarta. A kormányváltások ellenére a mindenkori varsói vezetés a keleti politikában tartotta magát az 1990-es évek legelején lefektetett elvekhez: stratégiai partnerség kialakítása Ukrajnával, demokratikus átalakítás segítése Fehéroroszországban, Litvánia euroatlanti integrációjának támogatása.

A szerző másik célja az volt, hogy bemutassa a keleten élő lengyelség nagyobb közösségeit. A határváltoztatások következtében jelentős, „őshonosnak” mondható lengyel nemzetiségű polgár maradt Litvánia, Belarusz és Ukrajna területén. A lengyel kommunista kormányzat 1989-ig gyakorlatilag nem vett tudomást arról, hogy a határaitól keletre több százezernyi nemzettársa él. A kisebbségekkel foglalkozó utolsó fejezetekben Lagzi Gábor részletesen tárgyalja, hogy milyen ötletek merültek fel az ország keleti határain túl élő lengyel kisebbség megsegítése érdekében. Ilyen például a lengyel igazolvány kérdése is, amely a hosszan tartó viták ellenére sem váltotta be a hozzá fűződő reményeket.

A könyv egyik nagy hiányossága, hogy a szerző kevésbé részletesen foglalkozik a történelmi előzményekkel. Az események jobb megértéséhez ugyanis elengedhetetlen a jelen és a közelmúlt politikai történéseinek vizsgálata. Némi kitekintést leszámítva nem sok szó esik a két világháború közti Lengyelország, a II. Rzeczpospolita keleti politikájáról, annak megvalósításáról, pedig Pilsudski Lengyelországának az egyik legfontosabb (ha nem a legjelentősebb) kérdése ez volt. Bár tény, hogy a két korszak keleti politikája „némileg” eltér egymástól. Amíg a Második Köztársaság politikai elitje a háború és az „elnyomás” politikáját választotta, addig napjainkban a megbékélés és a tárgyalás politikája lett a mérvadó.² 1918–1920-ban az volt a kérdés, hogy milyen lesz a ki-

² A két világháború közti Lengyelország soknemzetiségű állam volt. A lakosság több mint egyharmada valamely nemzeti kisebbséghez tartozott. A lengyel vezetés e problémát a megbékélés politikája helyett a nemzeti homogenizáció eszközével igyekezett megoldani. Ez a tendencia a korszak Európájában, főként

alakulóban lévő új ország, de a törekvések ütköztek az itt élő nemzetiségek önálló államiságra irányuló szándékaival. Pilsudski eredeti célkitűzése az volt, hogy a háborúban meggyengült, új társadalmi rend felépítésével elfoglalt Oroszországot kiszorítsák Európából; a nem orosz nemzetiségek lakta területek leszakadhatnak az Orosz Birodalomtól, és föderációs alapon csatlakozhatnak Lengyelországhoz. Az elgondolás a Jagelló-kor koncepcióját elevenítette fel, amely szerint Lengyelország, Oroszországot meggyengítve, átveszi annak szerepét. Pilsudski azt tervezte, hogy a Jagellók birodalmát korszerű alapon helyreállítják, az egykori határai között élő népek egyenrangú országainak föderációjaként. A korszak másik meghatározó politikai egyénisége, a nemzeti demokrata Roman Dmowski ellenben ezt a leghatározottabban elutasította; ő „etnikailag tiszta” Lengyelországot akart, olyan nagy területen, amelynek „lakosságát a lengyelek még meg tudják emészteni”. Pilsudski célja az volt, hogy akár föderalizáció révén, akár más módon, ütközőállamok kordonjával válasszák el Oroszországot Lengyelországtól és Európától. Ennek a kordonnak az megálmodott elképzelések alapján egészen Finnországtól Grúziáig kellett volna húzódnia.³ A lengyel politikai gondolkodásban 1920 után a nemzeti demokraták koncepciója kerekedett felül, amely az itt élő nemzetiségek beolvasztását tűzte ki célul. Dmowski elutasította a föderációnak még csak a gondolatát is. A lengyel nemzetállam megteremtését és a nemzeti homogenizációt látta egyedüli megoldásnak, a nemzet kizárólagosságában gondolkodott. A nemzeti demokraták kiindulópontja az volt, hogy a lengyelek asszimilációs képessége rendkívül erős, ezzel szemben az itt élő nemzetiségek nemzettudata nem eléggé kifejtett, meglehetősen gyenge, vagyis a lengyelesítés könnyen megvalósítható alternatíva. A „Lengyelország a lengyeleké” jelszó jegyében politizáltak. Pilsudski ezzel szemben egy soknemzetiségű államban látta Lengyelország létformáját, s az egyén és a közösség viszonyá-

annak a keleti felén általánosnak volt tekinthető, a világháborút követően született heterogén államok számos esetben törekedtek nemzeti, homogén mivoltuk hangsúlyozására. Az 1944-45-ös határrendezésnek és lakosságcsere-egyezményeknek köszönhetően Lengyelország homogén nemzetállammá vált, így az ország kisebbségi kérdése a határokon kívülre helyeződött.

³ Józef PIŁSUDSKI: *Przemówienia, wywiady, artykuły*. Warszawa, 1931. 198–210.

ban a nemzetivel szemben az állampolgárit tekintette döntőnek. Míg az első megközelítés a szláv eredetet, a nyelvet és a katolikus vallást tette meg a lengyel nemzeti identitás fő elemének, az utóbbi a lengyel államhoz való tartozást: az etnikai és a vallási szempontoknak csupán másodlagos jelentőséget tulajdonított.⁴

Varsó rendszerváltozás utáni keleti politikája sok tekintetben akár a piłsudskista külpolitika törvényesen módosított változatának is tekinthető. A szomszédos államokkal való viszonyban azonban ma már nem a háború és a polonizáció a „jelszó”. Mint Lagzi Gábor írja, napjainkban is „a keleti politika a lengyel közélet egyik fontos témája, amelyre a mindenkori lengyel kormányzat, illetve számos civil szervezet, tudományos intézmény kiemelt érdeklődést fordít. Ennek az érdeklődésnek, odafigyelésnek számos oka van – elsősorban biztonságpolitikai (a legközvetlenebb keleti szomszédokról van szó) és történeti, a volt keleti végek” (*Europa Środkowa*) (26).

A vizsgált témakör jobb megértése érdekében fontos megemlíteni Lengyelország geopolitikai pozícióját, vagyis azt, hogy a lengyel vezető réteg és a lengyel nemzeti tudat miképpen határozza meg önmagát. Lengyelországot a lengyel nemzeti öntudat egyértelműen Közép-Európában helyezi el, annak ellenére, hogy Közép-Európa határait ma is csupán Lengyelország esetében, illetve kelet-nyugat viszonylatában képes meghatározni. Mindezek értelmében a Bug folyónál kezdődik Európa keleti, az Odera–Neisse vonalánál pedig a nyugati fele. Az észak–déli kiterjedést tekintve korántsem ennyire egyértelműek a lengyel elmélet álláspontjai. A földrajzi, politikai meghatározás részének tekintik Ausztriát, a

⁴ Aviel ROSHWALD: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. New York, 2001. 139–140.; Marian LECZYK: *Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Społeczeństwo, Gospodarka, Kultura, Polityka*. Warszawa, 2006. 93–95.; Jerzy TOMASZEWSKI: *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa, 1985.; Andrzej CHOJNOWSKI: *Koncepcja polityki narodowoociowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979. 18–26.; Andrzej GARLICKI: *Piękne lata trzydzieste*. Warszawa, 2008. 240–242.; TÁLAS Péter: Heroizmus és pragmatizmus: a lengyel államiság az oroszok és a németek között. In: KISS J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép-és Kelet-Európában*. Budapest, 2003.

visegrádi országokat,⁵ Szlovéniát és a balti államokat. Románia és Horvátország esetében ellenben szívesebben használják a szélesebb értelmű Közép-Kelet-Európa fogalmat (*Europa Środkowa Wschodnia*), amelyet a lengyel koncepció további két alrégióra oszt fel – egy úgynevezett északira vagy jagellóira, illetve egy úgynevezett délire vagy habsburgiánusra –, amelyek között Lengyelország jelent természetes kapcsolatot. Ez az állásfoglalás is erőteljesen hangsúlyozza, hogy ennek a régiónak teljes értékű részét képezi Belorusszia és Ukrajna is, vagyis a lengyel keleti politika hatálya első területek.⁶

Az 1989-et követő lengyel keleti politikában a legfőbb hangsúly a legnagyobb keleti szomszédnak, Ukrajnának jutott. A kétoldalú kapcsolatokban, a kiengesztelődésben nagy szerepet kapott a közös, sokszor fájdalmas történeti múlt be- és megvallása. A megbékélés nem volt könnyű, a lengyel nemzet csak 1989-et követően szembesülhetett a lengyel–ukrán ellentétek mélységével. Ennek megfelelően a párbeszédnek szinte a nulláról kellett indulnia. 1992 januárjában a két ország diplomáciai kapcsolatot létesített egymással, és megkezdődtek a tárgyalások az alapszerződésről. Ezt 1992 májusában írták alá.⁷ Kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem törekszenek a határok megváltoztatására, s garantálják a kisebbségek jogait.

Ukrajna nemzetközi szerepének felértékelődését Zbigniew Brzeziński, Jimmy Carter amerikai elnök volt nemzetbiztonsági tanácsadója fogalmazta meg: „Független Ukrajna nélkül Oroszország nem lesz nagyhatalom, de az alárendelt Ukrajnával Oroszország automatikusan birodalommmá válik.” (31.) Lengyelország a NATO-hoz való csatlakozás (1999) után még erőteljesebben kezdte hangoztatni, hogy Ukrajna számára az euroatlanti integráció a legmegfelelőbb választás. Ez azonban számos akadályba ütközött, mind a kül-, mind a belpolitikában. Itt fel kell tenni a kérdést: Lengyelország számára miért volt elen-

⁵ Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia.

⁶ A lengyel elképzelés szerint a régióhoz tartoznak a balkáni államok is, amelyek régión belül integrálásában Varsó kiemelkedő szerepet tulajdonít Budapestnek. (TÁLAS Péter: i. m. 196–197.)

⁷ Lengyelország volt az első állam, amely 1991 decemberében független államként ismerte el Ukrajnát.

gedhetetlen Ukrajnának a nyugati világ felé orientálódása? Ennek számos magyarázata és oka van. Elsősorban biztonságpolitikai, történelmi szempontból volt létfontosságú. Lengyelországban ugyanis jelentős történelmi előzményei vannak annak a biztonságpolitikai alternatívának, amelynek értelmében a lengyel állam számára az oroszok felől fenyegető veszéllyel szemben a legnagyobb védelmet az jelenti, ha az ország keleti határait Moszkvától független államok védelmezik. Nyilvánvalóan egy nyugat- és lengyelbarát ukrán állam szolgálhatja legjobban mind politikai, mind stratégiai értelemben a lengyel, vagy akár az európai érdekeket. Lengyelország ilyen irányú munkálkodását több nehézség is akadályozta. Többek között az, hogy Kijev a nemzetközi közösség rosszállását váltotta ki azzal, hogy illegálisan Kolcsuga nevű rakétaelhárító rendszert adott el Iraknak, és a Jugoszlávia elleni NATO-fellépés során a megtámadott felet támogatta. A nemzetközi elszigetelődést Kucsma elnök egye inkább gyengülő helyzete is fokozta. 2000-ben a Gongadze-gyilkosság és az úgynevezett „kazzetabotrány” borzolta a kedélyeket Ukrajnában.

2004 végére tehető a lengyel keleti politika egyik csúcspontja. Ukrajna mérföldkőhöz érkezett, s választania kellett a nyugati és a keleti fejlődési út között. A lengyel politikai elit és a társadalom szinte egy emberként állt ki Viktor Jusczenko és Ukrajna demokratizálódása mellett. „Úgy tűnt, Varsó elérte egyik stratégiai célját, azaz sikerült hozzásegítenie legnagyobb keleti szomszédját, hogy »jó útra« térjen” (36). Lengyelország számára a 2004-es ukrán elnökválasztás több volt egyszerű kormányváltásnál. „A lengyel politikusok tisztában voltak azzal, hogy az oroszbarátnak tekintett Janukovics megválasztásával keleti szomszédjuk még inkább Moszkva vonzáskörzetébe kerül... A lengyel fél nemcsak abban volt érdekelt, hogy Ukrajna demokratikusan válasszon magának köztársasági elnököt, hanem abban is, hogy Kijev erősítse nyugati irányultságú politikai és gazdasági kapcsolatait, felgyorsítva a piaci reformokat. Ennek garanciáját Jusczenkóban látták.” (39.) Varsó továbbra is lobbizott Kijev euroatlanti integrációja mellett, de a Nyugat továbbra sem akarta bevenni Ukrajnát, és Ukrajna sem tett meg mindent (ellentétben Horvátországgal), hogy teljesítse az EU- vagy a NATO-csatlakozás szigorú feltételeit. Mindezek

mellett véleményem szerint biztosra vehető, hogy az orosz fél is megtett mindent annak érdekében, hogy nyugati szomszédja inkább az orosz, mintsem a nyugati politika felé orientálódjon.

Itt említem meg, hogy Lagzi Gábor az orosz–lengyel kapcsolatok vizsgálatát elnagyolja. Bár *A lengyel keleti politika* című könyv a Lengyelországgal szomszédos három állam tanulmányozásával foglalkozik, ezek áthatóbb elemzése érdekében (akár egy fejezet keretében) az orosz szálak bővebb kifejtést érdemeltek volna. A szerző mentségéül szolgáljon, hogy tudatosan nem részletezte az orosz–lengyel kapcsolatokat, hiszen ezek taglalása egy önálló tanulmánykötetet eredményezett volna. Ugyanakkor kellő aspektusban mindig kiválóan megjelenik Oroszország szerepe, politikai súlya. „Moszkva – hol észrevétlenül, hol nagyon is észrevehető módon – ott áll a dolgok mögött.” (9.)

Ami a lengyel–orosz kapcsolatokat illeti, Varsó legfőbb problémája a vizsgált korszakban az volt, hogy a világhatalmi pozícióját, szerepét elvesztő Moszkva nem tekintette Lengyelországot egyenrangú partnernek. A két ország közötti bizalmatlanság ismét kiújult, amelyet csak fokozott a kilencvenes években Lengyelország NATO-csatlakozása és az orosz vétő dilemmája. Mindezek mellett ki kell emelni a kalinyingrádi kérdést is, amelyre Varsó egyre nagyobb aggodalommal tekintett, az északi szomszédságában lévő, mindössze 15 000 négyzetkilométernyi terület ugyanis egyre jobban militarizálódott. A kalinyingrádi körzetben állomásoztatott fegyverzet- és katonai potenciál ugyan nem haladta meg a CFE-szerződés⁸ által engedélyezett mértéket, a lengyel vezetés szerint azonban már önmagában az is komoly biztonságpolitikai kihívást jelentett, hogy Oroszország (átmenetileg) a közvetlen közelben állomásoztatta a lengyel haderő létszámának mintegy harmadát, fegyverzetének 40-60%-át kitevő erőit.⁹ Lengyelországban (a lengyel történelmi tapasztalatok nyomán) komoly politikai gyökerei vannak annak a felfogásnak, hogy az orosz ominózus veszély el-

⁸ *Conventional Armed Forces in Europe*. A szerződés értelmében maximalizálják egymás hagyományos (nem nukleáris, biológiai, vegyi) katonai eszközeinek és haderőinek létszámát, és annak változásáról értesítik egymást. 1990. november 19-én Párizsban írták alá, ami a két szemben álló fegyverszövetség – a NATO és a Varsói Szerződés – tagjainak nyilvános „megbékélésének” tekinthető.

⁹ TÁLAS Péter: i. m. 182–186.

hárítása érdekében biztonságot nyújt, ha az ország keleti határait független államok veszik körül. Ezért a lengyel keleti politika erőteljesen támogatta a keleti szomszédok függetlenségét.

„A lengyel politikai élet, diplomácia egyik legnehezebb feladata közé tartoztak a Belarusszal kiépítendő kapcsolatok,¹⁰ kiváltképp 1994 után, mikor Minszkben az államfői széket Alekszandr Lukasenko foglalta el. Varsó innentől kezdve kényes helyzetben találta magát. Határaitól keletre egy olyan országban, ahol több százezernyi, magát lengyelnek valló személy élt, az emberi és szabadságjogokat semmibe vevő rezsim épült ki.” (61.) Ez a puha diktatúra ráadásul szorosra fűzte kapcsolatait Oroszországgal, s politikailag és gazdaságilag kiszolgáltatottá vált Moszkvának.

Lengyelország legfőbb politikai célja ebben a helyzetben az volt, hogy támogassa Fehéroroszország demokratikus átalakulását, felhasználva ehhez a lengyel és a nyugati pénzügyi, politikai eszközöket. Varsó ezt elsősorban a demokratikus ellenzék támogatásával kívánta elérni. A belorusz ellenzék azonban gyenge és megosztott, nem tudja hatékonyan megszólítani vagy a rendszer ellen mozgósítani a társadalmat.

Vlagyimir Putyin hatalomra kerülésével Oroszország újjáértelmezte az ország nemzetközi viszonyrendszerét. Nem volt hajlandó a végtelenségig finanszírozni a Lukasenko-rezsimet. A varsói kormányzat Belarusz nemzetközi elszigetelődésének csökkentésére törekedett, de a lengyel politika nem tudta elérni a célját, Minszk nem volt hajlandó komolyabb tárgyalásokat folytatni nyugati szomszédjával.

A lengyel kormány két belorusz „nemzetépítő” kezdeményezést tett, amelyek célja „vissza-fehéroroszosítani” a lakosságot, hogy a beloruszok önálló nemzeti és politikai arculatot nyerjenek. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a két világháború közötti Lengyelország e területén a polonizáció volt a meghatározó. A „vissza-fehéroroszosítás” egyik pontja a média területét érintette, a másik a fehérorosz fiatalok számára létrehozott lengyelországi ösztöndíjprogram volt. A lengyel kisebbség Belarusz területén összehasonlítható számú, létszámát tekintve – az oroszok után – a má-

¹⁰ Lengyelország 1991 decemberében ismerte el Belarusz függetlenségét.

sodik legnagyobb kisebbség. 1999-ben 396 000 ember vallotta magát lengyelnek. A tények és az előzmények ismeretében „meg lehet kockáztatni azt a véleményt, hogy a fehéroroszországi lengyeleket és annak legnagyobb szervezetét (ZPB) a varsói kormány nem partnernek, hanem egyfajta eszköznek tekinti keleti politikája megvalósulására (lásd pl. a Lukasenko-rezsim elleni fellépést)” (134.).

A lengyel keleti politika egyik meghatározó pontja a vallás kérdése, azon belül is a római katolikus egyház szerepvállalása a keleti szomszédoknál. A „lengyel egyház” tevékenységét Belarusz területén különösen nehezményezte a helyi lakosság, mert a katolikus vallás a „keleti végeken” „lengyel hitnek” minősül. 1989 után a lengyel egyház segítséget nyújtott a volt Szovjetunió területén újjáéledő katolikus közösségeknek. A fehérorosz nemzeti körök nem vették szívesen a lengyel állampolgárságú papok megjelenését, attól féltek ugyanis, hogy polonizálni fogják a lakosságot, hiszen a papok sokszor csak lengyelül tudtak.¹¹ Suszkjevics elnök 1992-ben felvetette, hogy az ország előtt álló legnagyobb feladat a fehérorosz identitás megvédése a ruszifikáció és a polonizáció ellenében. A lengyel politikai elit hivatalosan „elhatárolódott” a katolikus egyház fehéroroszországi ténykedésétől, mondván, hogy ez Minszk és a Vatikán közötti megállapodástól függ.

A legkisebb szomszéd, Litvánia viszonylag gyorsan „levált” (mind politikai, mind gazdasági értelemben) a posztszovjet világról, és egyértelműen a nyugati integrációt választotta. Litvánia 1990. március 11-én a szovjet tagköztársaságok közül elsőként deklarálta függetlenségét, ám ezt Varsó akkor még nem ismerte el. Ezt utóbb a lengyel keleti politika egyik nagy hibájának tartották. A varsói nézőpontot elsősorban a Moszkvától való félelem mozgatta. Több százezer szovjet katona állomásozott még Lengyelország területén, s attól is féltek, hogy a Kreml elzárja a földgáz- és kőolaj-csapokat. 1991-ben mind Wałęsa elnök, mind Skubiszewski külügyminiszter elítélte a litvániai lengyelek autonómiatörekvéseit, azzal érvelve, hogy a helyi lengyeleknek a litván államon belül kell

¹¹ A többi keleti szomszédnál, elsősorban Ukrajnában, a katolikus egyházi liturgia már a többségi nyelven folyt, mert az ukrainai kisebbségi közösségek közül a lengyelek tudták legkevésbé megtartani anyanyelvüket.

megtalálniuk a boldogulásukat. A lengyel kormány végül 1991. augusztus 26-án ismerte el Litvánia szuverenitását.

Az 1990-es évek közepén egyfajta paradigmaváltás volt megfigyelhető a litván külpolitikában. Kiderült, hogy a nyugati integrációt nem támogatták aktívan a skandináv államok. Ennek megfelelően Vilniusnak szorosabbra kellett fűznie kapcsolatait Varsóval.

A lengyel kisebbségek közül a legszervezettebb közösséget a litvániai lengyelek alkotják. Számuk 2001-ben 235 000 fő volt. A Varsó északkeleti szomszédjával való stratégiai kapcsolatban a kisebbségi kérdés fontos, de nem elsőrangú szerepet játszik. A litvániai lengyelek egyes képviselői megkockáztatják, hogy „a lengyel kormány inkább Litvánia érdekeit tartja szem előtt, mintsem az ottani lengyelségét”. (117.)

Lagzi Gábor könyvének célja a politikai és társadalmi változások bemutatása, így a gazdasági események kisebb figyelmet élveznek. Hozzá kell tennünk: Lengyelország és szomszédjai szinte egyszerre léptek be a piacgazdaságba, ezért lengyel szemszögből a gazdasági vonal talán kevésbé fontos. A szerző egyébként részletesen bemutatja a korszak egyik legfontosabb gazdasági folyamatát, egyben az elmúlt 20 év legfontosabb lengyel–litván gazdasági eseményét: azt, hogyan vált 2006-ban a Mažeikių Nafta litván olajfinomító többségi tulajdonosává a PKN Orlen lengyel állami olajvállalat. Lényeges, hogy a vilniusi kormányzat is úgy vélte, hogy még mindig jobb, ha az olajfinomítás lengyel kézben van, mint ha oroszban.

A lengyel keleti politika kisebbségpolitikai elképzelésein belül külön figyelmet érdemel bizonyos lengyel közösségeknek az anyaországba való telepítése. A repatriáció programja főleg a közép-ázsiai szovjet utódállamok lengyel közösségeit célozta meg, kiváltképp a Kazahsztánban élőket, akik javarészt a sztálini tisztogatás során, 1936–1937-ben kerültek oda Ukrajna és Belarusz területéről. A hazatelepítési program nem hozta meg a kívánt eredményt. A lengyel kártya (*Karta Polaka*), a státustörvény, az 1989 utáni lengyel parlamentarizmus leghosszabb ideig vitatott törvénytervezete, amelyet 10 év után sikerült csak elfogadni. Csalódást keltett, hogy a dokumentumot a várttal ellentétben igen

kevesen igényelték. „Az anyaország gesztusa nem bizonyult elég erősnek, meggyőzőnek a Keleten megmaradt lengyel közösségek tagjai számára.” (194.)

Lagzi Gábor kiváló tanulmánya részletes képet ad a ma Lengyelországnak külpolitikai irányvonalairól, a közép-kelet-európai térség erőviszonyairól, stratégiai érdekeiről. Megmutatja, hogy régióink egyik „legnagyobb hatalma” miképpen képviseli saját nemzeti, illetve az európai demokrácia érdekeit. A lengyel történelem, politika és a „Kelet” iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen olvasmány.

Győrfi Lajos

Ludovít Štúr újjászületése a 21. századi Magyarországon*

Ha vannak könyvek, amelyek saját erényeiken túl is jelentőséggel bírnak – többnyire mert témafelvetésük újszerű, nem megszokott, vagy mivel egy adott kort, társadalmi helyzetet vagy változást fejeznek ki –, akkor bátran állíthatjuk, hogy a fiatal történész nemzedékhez tartozó kutató Demmel József nem szokványos Štúr-életrajza ilyen. Mint maga a szerző is hangsúlyozza, ez az első „magyar” történeti munka, amely Štúr életét és munkásságát taglalja (13.), s ez önmagában is jelzi a magyar–szlovák kapcsolatok történelmi meghatározottságát, fejlődési útját. Remélhetjük, hogy e kötet hozzájárul kapcsolataink jobb megértéséhez, az alakuló párbeszédhez és talán – ha korunkban létezhet még – a történész-körökön túli egyfajta megbékéléshez is.

A Štúr körüli kérdések – társadalmi beágyazottságuk miatt – „kényesnek” számítanak, és ezért a könyv értékelése mindenképp túlmutat a szűkebben vett történész szakmán. Ezért a szerző által közölt konkrét, új ismeretek mellett célszerű a könyv módszertanát, illetve lehetséges recepciójának társadalmi közegét is alaposabban szemügyre vennünk. Hiszen e munka révén a szakmai vitákon túlmutató szélesebb társadalmi vitára is számíthatunk. (Ebben segítséget nyújthatna a könyvből sajnálatos módon hiányzó névmutató.)

* DEMMEL József: *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Kalligram, Pozsony, 2011. 376. o.

Ludovít Štúr, aki a gyakorlatban megteremtette a szlovák irodalmi nyelvet, egyben az önálló Szlovákiáért küzdők hőségé is vált. Mint Dušan Kováč is kiemeli a *Szlovákia története* című művében: „A szlovák irodalmi nyelv elfogadása... nem volt pusztán nyelvi deklaráció, hanem az adott történelmi pillanatban egyúttal jelentős politikai tettek is kell tekintenünk.”¹ Ennek jelentőségét a szomszédos, közeli rokon népeket nélkülöző magyarok nehezebben értik meg. A szláv nyelveknek egymásba áttűnő nyelvformái voltak és vannak, dialektus kontinuumot alkotnak, így a lehetséges modern szláv nemzetek kialakulására nagyobb hatással voltak a nemzetébresztők és a politika, mint a nyelv. Štúr érdeme a sikeres elhatárolódás volt: a szlovákok természetesen nem magyarok, de nem is csehek. Fegyveres harcot is szervezett, a nemzeti célokat az 1848–1949-es forradalom idején a császáriak támogatásával látta megvalósíthatónak – sikertelenül. Mindenesetre így válhatott a kérlelhetetlen nemzeti küzdelem ikonjává. Jelképpé magasodását jelzi, hogy a Budapestről (Cseh)szlovákiába érkező vonat első állomása, a magyar többségű Párkány, az átkeresztelés óta az ő nevét viseli (Štúrovo). Noha más neves szlovák személyekről elnevezett magyar települések visszakaphatták régebbi szlovák nevüket, politikai összefüggései miatt Štúrovo, a névváltoztatást támogató helyi civil népszavazások ellenére is, még kitart.² E nemzeti kánon ellenpontjaként, „magyar szempontból”, Štúr minimum háttértámogatás nélküli értelmiségi, ellenforradalmár, hazaáruló, sőt pánszláv és talán cári ügynök. De jellemzően a magyar történelem mellőzött mellékfigurája. Ezeket a rátapadt rétegeket igyekszik Demmel lehántani. A kihívást érzékelteti, ahogy Ablonczy Bálint fogalmaz a *Heti Válaszban*: „Mi lehet rákendrolosabb [rock and rollosabb], mint magyar történészként szlovák históriával foglalkozni?”³

¹ Dušan KOVÁČ: *Szlovákia története*. Kalligram, Pozsony, 2011. 119.

² HIMMLER György: Párkányi népszavazások. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2000/1. 109–126. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00003/himmler.htm>. [Letöltés: 2011. február 4. és a továbbiakban is.]

³ ABLONCZY Bálint: A múlt köde és a Duna két partja. *Heti Válasz* <http://hetivallasz.hu/jegyzet/a-mult-kode-es-a-duna-ket-partja-44882/> (letöltve 2013. május 8.).

A módszer és a cél

Demmel módszerét a két mottó foglalja össze, amellyel könyvét indította. Az elméleti megközelítést Gadamer szavai jelölik ki: „A kutatás témája és tárgya egyáltalán csak a kérdésfeltevés motivációja révén konstituálódik.” (12.) Ennek mintegy folyománya Jászi Oszkár kíváncsága – amely mottó az „igazság” keresése révén talán közelebb áll a kelet-európai életérzéshez –, olyan történetírást követelve, „amely igazságot tud szolgáltatni nemcsak Kossuthnak, hanem Jancunak és Štúrnak is” (12.).

A szerző általában kétféle életrajzt különböztet meg: az „átlagemberekről” írtakat, amelyek „egy szélesebb társadalmi csoportról szóló tudásunkat gyarapítják,” illetve a „klasszikus” életrajzokat, amelyek „egy-egy kisebb vagy nagyobb közösség... »nagy alakjai«” életútját mutatják be. Štúr megítélése a 19. századról szóló magyar és szlovák történelmi művek egyik fő ütközéspontja. Demmel szerint „ezt az ellentmondást akkor lehet megnyugtatóan feloldani, ha nem a két nemzeti történeti narratívát, hanem a két, fent említett biográfia típust kíséreljük meg összefésülni”. (14.) Megpróbálja Štúrt visszahelyezni a 19. század Magyarországnak „társadalmi valóságába”, vizsgálva eszméinek, tevékenységének befogadó közegét is. A szerző az embert állítja középpontba, aki mérlegeli a rendelkezésre álló alternatívákat: az ő útkeresését, nem pedig egy utólag konstruált teleológia megvalósulását. Ám „ha az eddigi hagiografikus portrét egy, a források valóságához közelebb állóra cseréljük, azzal nem fosztjuk meg jelentőségétől”. (301.)

Demmel már azzal is megvalósítja e két életrajztípus vegyítését, hogy felvállalja Štúr-biográfiájának „töredezettségét, inkoherenciáját” (19.). Ebben elméletileg a posztmodern székszisre alapoz, hiszen Bourdieu nyomán sokan „illúzióknak” tekintik már egy életrajz megírás kísérletét is. Könyvének fő erénye azonban nem ez a rövid fejtegetés, inkább az, hogy végig szem előtt tartja „az életrajz írója és alanya közt szükségszerűen kialakuló kapcsolatot” torzító voltát. (23.) Az alkalmazott módszer a mikrotörténelmi szemléletmódhoz áll leginkább közel, amelyet a szerző „egyfajta

speciális attitűdként” kezel, noha tisztában van azzal, hogy szigorú értelemben nem felel meg e módszertan követelményeinek.

„A választott módszertan következetes érvényesítésénél fontosabb törekvésem ugyanis, hogy Ludovít Štúrt elhelyezzem a kor társadalmi valóságában, lefejtve róla a kánon által utólagosan ráruházott szerepeit.” (24.) „A céloom inkább az lenne, hogy Štúrt a valós érdemeiért tudjuk értékelni” – teszi hozzá a vele készült interjúban.⁴ Véleménye szerint „e kötet legkomolyabb tétje az, hogy eltávolodva a nagy nemzeti narratíváktól, olyan beszédmódot találjon, amely *eggyaránt* érvényes lehet szlovákul és magyarul”. (15. – Kiemelés az eredetiben.)

Mivel a magyar történelmi kép Štúrról meglehetősen hiányos és érzelmileg motivált, e munka elsődleges érdeme az ismeretbővítés lehet, a megismerhető források kritikai bemutatása, tehát *itt pozitívan értékelhető a nagy ívű értelmezések kerülése, a kisebb életképek felvillantása*. Ezért csalódnia kell annak, aki a szlovák nemzeti hős deheroizálását várja, ugyanakkor érzelmeket korbácsolhat fel a kánontól való elrugaszkodás, a források ismeretanyagához történő ragaszkodás. Bár „a léptékek változtatása a vizsgálat tárgyát képező jelenség sajátosságait is teljesen átrendezi”,⁵ itt és most a szerzőnek – szerintem – maximálisan sikerült megvalósítania kitűzött célját. A tudatosan mellőzött kritikus makrotörténelmet nem hiányolhatjuk, annak megírására – meglátásom szerint sok hasonló munka után – később jöhet el az idő.

A Štúr-biográfiák

Demmel talán nem is kezdhette volna másképp a művét, mint Štúr „halála utáni életének” bemutatásával. Ez igen izgalmas,

⁴ Kto bol Ludovít Štúr? *Týždeň*, 2011/44. 2011. október 30. <http://www.tyzden.sk/casopis/2011/44/kto-bol-ludovit-stur.html>, magyar fordításban: <http://www.kibic.hu/hir/144/demmel-jozsef%3A-a-szlovak-nemzet-szuletese->.

⁵ Bernard LEPETIT: *De l'échelle en Histoire*. In: Jacques REVEL (szerk.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse et l'expérience*. Paris, 1996. Idézi BÓDY Zsombor: A mikro-történelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. Néhány módszertani és elméleti megfontolás az újabb, francia nyelvű szakirodalomban. *Századvég*, 1996/15. (1999.) 39–57. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/bodi.htm>.

hiszen a téma érzelmileg-politikailag telített, és végigkísérhetjük ennek korhű lenyomatait is. Ez a társadalmi beágyazás Demmel erőssége, amit Ivan Kamenectől kölcsönzött fejezetmottója is fémjelez: „Štúr személyisége... mindig Szlovákia politikai és közélet, a szlovák társadalom történeti tudata által reflektált tényező volt.” (25.) Nyomon követhetjük, hogyan alakult ki és szilárdult meg a szlovákság tévedhetetlen vezetőjének alakja, hogyan sajátították ki a szlovák autonómia hívei, és hogyan alakult át a Štúr-historiográfia az elmúlt 30 évben. Reméljük, és implicit módon a szerző is reméli, hogy ez utóbbin új könyve még változtatni fog.

Talán önreflexióként megemlíthette volna azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek jelen művét időszerűvé tették – Gadamer mottójának útmutatását saját munkájára is alkalmazva. E kisebb kiegészítéssel csatlakozhatunk az *Ľresekújvár és vidéke* független hírportál szerzőjéhez, Psenák Ottóhoz, aki hiányolja „a Štúr kép 20. századi változása politikai összetevőinek részletesebb ismertetését”, valamint a Ladislav Kováč biokémikus által 1989 márciusában Štúr kultuszáról elindított parázs vita megemléztését.⁶

Magánszerepek

Demmel először Štúr magánéletét vizsgálja. Kérdéseket tesz fel. Milyen személyes stratégiái lehettek a Štúr-család tagjainak? Azok hogyan változtak? Miből és hogyan élt meg Štúr? Miért „csak” házitanítósaágig vitte? Milyen volt a viszonya a vele kapcsolatban álló nemesi családokhoz? Hogyan viszonyult a nőkhöz? Itt három, nagyobb érdeklődésre számító témát emelek ki. Az egyik a „mi ügyünk támogatásának” kérdése. Érzékenységet jelzi, hogy a Demmel által bemutatott 10 váltóforintra szóló elismervény a fényképmellékletben is szerepel, mivel „felveti Štúr megélhetésének egyik legérzékenyebb kérdését, az (akár külföldről is érkező) politikai motivációjú támogatások ügyét”. (88.) A cseh, szerb és

⁶ PSENÁK OTTÓ: A hét könyve: A szlovák nemzet születése. *Ľresekújvár és vidéke Független hírportál*, http://www.watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=820:a-het-koenye-demmel-jozsef-a-szlovak-nemzet-szuletese&catid=38:default&Itemid=58.

orosz támogatásokat azonban Demmel szerint – és ezzel egyetért-hetünk – „nem érdemes a hazafiság–hazaárulás kontextusában értelmezni, hiszen a kérdés már akkor eldőlt, amikor Štúr saját életútjáról döntött” (90.).

Új megvilágításba helyezi a szerző Štúr kapcsolatát Zay Károllyal, Štúr szülőhelyének, Zayugrócnak a földbirtokosával. Zayt a szlovák történetírás szinte csak erőszakos magyarosító-ként tartja számon, legfőképp az evangélikus egyház országos felügyelőjének szerepében. Demmel nem a kastély és a kunyhó párviadalát látja kettejük viszonyában, nem is a nemzeti ellentétet, hanem inkább egy összetett patrónus–kliens viszonyt, amely a szülők generációjából származott rájuk. Zay például ösztöndíjat járt ki Štúr számára és gazdatiszti állást is adott neki, Štúr pedig pozitív hangvételű cikket jelentetett meg a főfelügyelői választások előtt a Zay családról. (114–116.)

Demmel nagyító alá veszi Štúr kanonizált romantikus kapcsolatait is, de mint írja, „forrásokkal kizárólag a Marie Pospíšilová iránti érzelmeit tudjuk alátámasztani”, ami meglepő eredmény az idevágó irodalmi feldolgozások bőségének ismeretében. Štúrnak a nősüléssel szemben megfogalmazott ellenérzései táplálják a közkeletű pletykát, hogy esetleg homoszexuális volt, és „a források alapján nem zárhatjuk ki véglegesen azt a lehetőséget, hogy Štúr a saját neméhez vonzódott, azonban igazolni sem tudjuk ezt az állítást”. (146–147.)

Kulturális szerepek

Az egyik legérdekesebb téma, amelyet Demmel újra felfedez, a turóci szlovák anyanyelvű nemesség és Kossuth György szerepe a szlovák irodalmi nyelv megteremtésének folyamatában. A „csehszlovakista” Milan Hodža által feltárt forrásokhoz nyúl vissza, de kiegészíti azokat a turóci nemesség és Kossuth képének megrajzolásával. Szerzőnk azt vizsgálja: „Mi vezette Štúrt arra, hogy szakítson az évszázadok óta használt cseh nyelvvel, és miből feltételezte, hogy a váltásnak megvannak a társadalmi és anyagi előfeltételei”? Igaz, hogy a Turóc megyei nemesi politika meglé-

vő törésvonalára vetült rá a nyelvi-nemzeti érvkészlet, de másfél száz turóci nemes mégis aláírásával tanúsította, hogy igényük van egy Štúr által szerkesztett szláv nyelvű újságra. Pillanatnyi érdekegyezségről volt szó, de a dolog így is túlmutat a szlovákelenes magyar nemesség sztereotípiáján. E petíció átvétele után döntött úgy Štúr és köre, hogy „a cseh nyelvet elhagyva, és a már létező Bernolák-féle szlovákok figyelmén kívül hagyva, a Turócban beszélt közép-szlovák nyelvjárást teszik meg irodalmi nyelvnek”. (156.) Ez bizony árnyalja azt a képet, amelyet a *Szlovákia történetében* olvashatunk: „A szlovák irodalmi nyelv bevezetésének komoly indoka volt, ... hogy közeledjenek az egyszerű szlovák néphez.”⁷

Politikai szerepek

Štúr országgyűlési követi szerepét is újraértelmezi Demmel, mégpedig az őt delegáló Zólyom városnak írt három magyar nyelvű követjelentés – pontosabban annak másolatai – alapján, amelyeket a szlovák kánon figyelmen kívül hagy. Ebből a szlovák nemzeti ügy elszánt harcosa helyett inkább egy mandátumát híven teljesítő politikus képe rajzolódik ki. A zólyomi küldöttválasztás is más fénybe kerül, ha tudjuk, hogy legfeljebb 22 polgár szavazott az 1847. október 30-i küldöttválasztáson. Továbbá a város annyira pénztelen volt, hogy csak fizetség nélküli képviselőt választhattak, tehát ha Štúr ezt nem ajánlja fel, akkor megválasztása is lehetlenné válik. Ez a döntés – Demmel szerint – nem értelmezhető nemzeti kontextusban.

A szerző cáfolja azt a közkeletű teóriát is, hogy Štúrt élete utolsó éveiben megfigyelték, mivel ezt nem támasztja alá forrásdokumentum. Kiemeli azt is, hogy utolsó lakóhelye, Modor kisváros nem igazán tekinthető száműzetés vagy magányos remeteség helyének. Modor a nemzeti törekvéseket támogató művelt emberek és a szlovák népelem jelenléte révén afféle „szlovák Weimar” kezdeménye volt, a későbbi Túrócszentmárton előképe. Ez beleillik Štúr koncepciójába, tudatos választás is lehet, nem csak kényszer.

⁷ Dušan Kováč: *Szlovákia története*. I. m. 118.

Štúr halálának legendái

Az összegzés előtti rövid fejezet foglalkozik Štúr öngyilkosságának hipotézisével. Nem véletlenül rövid ez a szakasz, hiszen nem állnak rendelkezésre a balesetet cáfoló források, és a leginkább kidolgozott öngyilkossági teória – Gabriel Viktoré – esetében is „feltételezések halmazáról van szó”. (295.) Demmel e feltételezések cáfolására is érveket sorakoztat fel, és szilárdan ragaszkodik kiindulópontjához: nem célja a deheroizálás, hanem „csak” a forrásokhoz közelebbi Štúr kép kialakítása.

A nemzeti hős halála a mai közvélekedést is erősen foglalkoztatja, tehát nemcsak tudományos kérdés, hanem (az iskolai történelemtanítás kapcsán) legendák formájában is jelen van a mindennapi életben. Ezt járja körül ironikus rövidfilmjében a pozsonyi filmművészeti egyetemen (VŠMU) tanuló Molnár Csaba vizsgafilmjében.⁸ A rendező „elmondása szerint feltűnt neki, és meglepte, mennyire él ez az utóbbi téma (a Štúr halálát övező legendák) a szlovákoknál”. Majd meglepéssel hozzátette: van egy „pozsonyi réteg, mely annyira nyitott, hogy egy szlovákiai magyar filmet – mely gyakorlatilag paródia Štúrról – ilyen lelkesen támogat”.⁹

Ezek a legendák korunk lenyomatai is, ezért érdemes a témát és könyvbeli megközelítését részletesebben szemügyre vennünk. Demmel bemutatja – a rendelkezésre álló forrásokból idézve –, hogy Štúr 1855. decemberi végzetes láblövése után hosszú hetekig szenvedett, és a korabeli orvostudomány nem tudta megmenteni. A baleset körülményeit – miszerint Štúr egy árkot ugrott át, és fegyvere a földhöz csapódva elsült – csak későbbi visszaemlékezésekből ismerjük, és időközben Štúr puskája is elveszett. Gabriel Viktor azon érvét, hogy Štúr azért lett öngyilkos, mert korábbi támogatója, Obrenović Mihály is elfordult tőle, szerzőnk cáfolja. Demmel megmutatja, hogy közvetlenül végzetes vadászbalesete előtt Štúr derűs hangulatban tért vissza Obrenovićtól, s utolsó

⁸ MOLNÁR Csaba: *Posledné dni Ľudovíta Štúra*. (Ľudovít Štúr utolsó napjai.) <http://vimeo.com/31655582>.

⁹ Ľudovít Štúr utolsó napjai. Molnár Csaba vizsgafilmjéről, a pozsonyi közegről és távlati terveiről. *bumm.sk*, 2011. 11. 10. <http://www.bumm.sk/61841/ludovit-stur-utolso-napjai.html>.

mondatai szerint nem akart meghalni, a rá váró munkák miatt sem. Továbbá az országban már rég nem volt olyan a politikai helyzet, amely lehetővé tette volna politikai terveinek megvalósítását – tehát egy újabb kudarc mintegy várható volt. Demmel azzal is érvel, hogy Štúr bátyja hét árvajáról gondoskodott, valamint a szlovák nemzeti mozgalom „kohéziós ereje” is megtartó volt. Štúr tudatos életvitele közismert volt, tehát ha öngyilkos akart volna lenni, akkor arra a környezetében okvetlenül felfigyeltek volna. Szerzőnk néhány mondat erejéig kitér Durkheim öngyilkossági elméletére, sommásan megállapítva, hogy Štúr a legveszélyeztetettebb kategóriába tartozott. Demmel szerint a történetírásban jól használhatók Schlegel öngyilkossági kategóriái is, aki szerint „az öngyilkosság általában esemény, ritkán cselekedet”, és ez utóbbi esetében arról van szó, hogy „nem ildomos tovább élni”. (297.) Mindezek után Demmel döntő kérdése: Štúr miért választott volna egy „bizonytalan kimenetelű sebesülést és heteken át tartó kínhalált”? (297.)

A szerző talán teret szentelhetett volna Štúr Obrenovićhoz fűződő kapcsolatának részletes bemutatásának, hiszen a Viktor-féle öngyilkossági teória egyik gyökere is erre felel található. Viktor szerint Štúr a halála előtti napon feltépte sebeit, noha korábban Gajary doktor rendben találta azokat. Mennyi ebben az igazság a források tükrében?¹⁰ Az *Ěrsekújvár és vidékében* Psenák Ottó hiányolja Štúr utolsó ismert levelének említését, hiszen a Rajevszkijhez írt orosz nyelvű levél utolsó sorai (Psenák fordításában: „Bánatosak vagyunk, és nem tudunk kiengesztelődni. Bocsásson meg őszinte hívének és ne feledje őt.”) suicidiumra utalhatnak. Mindazonáltal ez a tartalom a közkeletű szlovák fordításban elvész: „Isten vele, és ne feledje őszinte hívét” lesz.

Demmel kifejtette volna Štúrnak a cári birodalomhoz fűződő viszonyát és annak változását is. Mi utolsó nagy művének – amelyben a szlovákok jövőjét az orosz birodalmon belül képzei el –, az 1851-ben írt *Das Slawentum und die Welt der Zukunft*nak a keletkezéstörténete? A nemzeti mitológiát ismerve így már nem igazán meglepő, hogy az 1867-es orosz kiadását csak 1931-ben

¹⁰ Gabriel VIKTOR: *1848-49 legendája a szlovák történetírásban*. Pozsony, Kalligram, 1999. 172.

követte egy pozsonyi német nyelvű publikálás, és a szlovák fordítás megjelenésére egészen 1993-ig kellett várni. Ez a téma esetleg önálló fejezetet is megérdemelt volna, de mivel szerzőnk nem ígért teljességet, lehet, hogy erre később még sort kerít.

A recepció társadalmi közege

Ahogy azt a legendák révén már láthattuk, Štúr mai életünknek is szereplője – és ez így van a magyar közgondolkodásban is. A könyv kapcsán nem kerülhetjük meg a történész szakmán túlmutató reakciók felvázolását sem, hiszen e „szűrőkön” keresztül jut el a könyv híre és mondanivalójának értékelése a szélesebb közönséghez. Mivel – megítélésem szerint – jelentős műről van szó, a hozzá való viszonyulás híven tükrözi Ludovít Štúr 21. századi újjászületésének esélyeit is.

A könyv fogadtatásával kapcsolatban – a szlovákiai magyar társadalom egyik képviselőjeként – kevésbé optimista Psenák, aki szerint „nem lesz ugyanis könnyű megtalálnia az olvasóját. A szerző rendkívül sok magyar és szlovák forrást vonultat fel és (értelemszerűen) leggyakrabban szlovák szerzőkkel folytat diskurzust, így mindkét nyelv és kulturális közeg ismerete szükséges ahhoz, hogy az olvasó hasznát tudja venni e gazdag anyagnak.” Ezen felül: „Műve minden valószínűség szerint visszhangtalan marad a szlovák történészek berkeiben. Lesz, aki nominálisan dicsérni fogja, hogy ugyanakkor más alkalmakkor egy »beteges magyar múltba-révedés« megnyilatkozásaként elmarasztalja. A többség viszont intakt marad.”

Psenák bizonyos politikai összefüggést is felfedez a könyv megjelenésével kapcsolatban. Megítélése szerint a rendszerváltás utáni budapesti csehszlovák nagykövet, a Most-Híd parlamenti képviselője, Rudolf Chmel „személye több szálon is fűződik a könyvhöz”, és „valószínűleg nem véletlen egybeesés, hogy a Szlovákiában megjelent utolsó Štúr-kötetet is Chmel jegyzi”. „Chmel Demmel kéziratát »szlovák szemmel« is átolvasta és jó-nak találta” – emeli ki Psenák. Valóban, e friss szemléletű munka megjelentetése politikai tett is, és ilyen szempontból szimbolikus

jelentőségű, hogy magyar szerzőtől Pozsonyban jelent meg, és a tervek szerint megjelenik majd szlovákul is. A mindkét nyelven értelmes történetírás mögött – úgy tűnik – valóban felsorakozott a szlovákiai politikai és értelmiségi elit egy része is. Ha valami finn–svéd típusú politikai-társadalmi megoldás lebeg a szemünk előtt, akkor ennek csak örülhetünk.

A mai magyar társadalomban azonban erősödnek azok a hangok, amelyek elutasítják ezt a megközelítést. Gondoljunk csak a 2009-ben indult *Nagy-Magyarország* magazinra, amelyben – a helyzet komplexitását mutatva – egyszer Demmel maga is publikált, de *A modern szlovák nemzet megteremtése* című cikke a „szlovák” szám újrakiadásából kimaradt.¹¹ A lapot publikáló Kárpátia Stúdió történelemportálján Balogh Gábor elvi alapon utasítja vissza Demmel munkáját, noha elismeri, hogy „kifejezetten felkészült, komoly lexikális tudású szakemberről van szó”. Balogh szerint, „mi soha egy percre nem fogadhatjuk el, hogy a mi hőseink ellenében nekik volt igazuk. Ők sem tennék ezt fordítva. Mert ők szeretik a maguk »történelmi prekoncepcióit«. Ideje, hogy mi is megszeressük a mieinket, talán Demmel Józsefnek is könnyebb lenne, ha megbarátkozna velük. Nem rosszabbak azok semmivel a szlovákokéinál, s legalább ránk vannak szabva, kényelmesebb bennük a járás – és a történetírás is.”¹² Nem reagálhatunk erre úgy, hogy „szóra sem érdemes”, hiszen itt és most nem tehetünk úgy, mintha ez a nézet és támogató infrastruktúrája nem létezne.

Ezzel szemben Demmel aktívan részt vesz a Terra Recognita Alapítvány civil külpolitikai kezdeményezésében, amely a magyarok és a szlovákok közötti civil párbeszédet tűzte zászlajára, egyfajta mikropolitikaként. A jelen kötet szerves előzményének tekinthető az alapítvány gondozásában mindkét nyelven megjelent *Meghasadt múlt* című¹³ cikkgyűjtemény, illetve Demmelnek a 19. századi magyarországi szlovák társadalommal foglalkozó cikkeit

¹¹ DEMMEL József: *A modern szlovák nemzet megteremtése. Nagy-Magyarország*, 2009/3.

¹² BALOGH Gábor: Demmel József és a Szent Grál. *Történelemportál*, <http://tortenelemportal.hu/2012/01/demmel-jozsef-es-a-szent-gral/>.

¹³ *Meghasadt múlt*. Terra Recognita Alapítvány, Budapest, 2008.

tartalmazó *Egész Szlovákia elfért egy tutajon* című,¹⁴ a pozsonyi Kalligramnál kiadott munkája. A Štúr írásából frissen megjelent magyar nyelvű szöveggyűjteményt is ő válogatta.¹⁵

Reménykedjünk együtt Bucsy Leventével, aki azt írta a *Magyar Nemzetben*: „Talán készülnek más biográfiák is olyanokról, akik nemzetiségek alkotóerői voltak itt, a Kárpát-medencében. Štúr különösen is alkalmas arra, hogy egy ilyen sorozat első eleme legyen.”¹⁶

A fő üzenet

A kötet didaktikusan is jól használható összefoglalójában – az egyes fejezetek fő megállapításait összegző tételmondatok felsorolásán túl – a szerző a megközelítésmódját leginkább jellemző *társadalomtörténeti vizsgálatot* és a *mikrotörténeti módszert* emeli ki. A kutatók figyelmébe ajánl több témát, például azt: „mikor és ki írta a szlovák himnusz, ha 1844-es datálásával szemben Štúr már 1841-ben ismerte?” (301.) A szerzőnek a magyar közönséghez intézett legfontosabb üzenete talán a könyv utolsó bekezdésében található, mivel a Demmel által ajánlott „újfajta szemléletmód révén azonban talán sikerülhet a magyar múlt egyik kiemelkedően fontos, ám eddig fehér foltként jellemezhető területét a magyar történettudomány számára is »birtokba venni«... *Štúr ugyanis nemcsak a szlovák, de a magyar múlt kiemelkedő személyisége is.*” (301. – Kiemelés tőlem.)

Bózsó Péter

¹⁴ DEMMEL József: *„Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarországon szlovák társadalmáról.* Kalligram, Pozsony, 2009.

¹⁵ LUDOVÍT ŠTÚR: *A szlovák és a jövő világa.* Kalligram, Pozsony, 2012.

¹⁶ BUCSY Levente: *Kötet a szlovák-magyar közös történelemkönyv helyett? Magyar Nemzet,* <http://mno.hu/kulturpult/kotet-a-szlovakmagyar-kozos-tortenelemkonyv-helyett-6040>.

Egy „demokratikus szocialista” az Imrédy-pártból*

Horthy Miklós „[a] mélyebb, önálló emberi gondolkodás ajándékával nem dicsekedhetett. Alapjában véve nagyon középszerű, maradi, s hatalomhoz sokáig csökönyösen ragaszkodó, kritikátlan, önfejtő, üres, pompakedvelő ember volt.” Ha ki kellene találni, ki ennek az idézetnek a szerzője, a legtöbben bizonyára valamelyik egykori, inkább baloldali ellenfelére gyanakodnának. És még két mondat: „1944. március 19. után... a megalázott Horthy Miklós bátran, humánusan viselkedett a rendkívül nehéz helyzetben. Az antiszemitizmusnak, a zsidóság teljes elpusztításának ő volt a legfőbb fékje...” Ezt a kijelentést a maga kategorikusságával éppúgy lehet vitatni, mint az előzőt, de azt gondolhatnánk, hogy ez viszont a kormányzó rendíthetetlen hívétől származik. Meglepő módon mindkettőt ugyanaz az ember írta. Egy olyan politikus, aki 1939-ben kormánypártiként indult, majd a kormány jobboldali ellenzékéhez csatlakozott: Mester Miklós, 1944 áprilisa és októbere között a Sztójay- és a Lakatos-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztériumának államtitkára.

Mester Miklós nem ismeretlen az idősebb érdeklődő olvasók előtt. 1977-ben szerepelt Bokor Péter *Századunk* című tévésorozatában, a Ráday-gyűjtemény 1983-as évszámot viselő, de a következő évben megjelent *Évkönyvében* pedig Majsai Tamással és Schmidt Máriával együtt ő tette közzé Komoly Ottónak, a Magyar Cionista Szövetség 1945 elején meggyilkolt elnökének naplóját.

* MESTER Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*. Szerk.: KOLLEGA TARSOLY István. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2012. 815 o.

Akkor, a még politikailag ellenőrzött könyvkiadás korában, emlékszem, feltűnő volt, hogy a két történész a bevezetőben nyomatékkal méltatta a német megszállás alatti kormányok főtisztviselőjének „páratlan bátorságát és jóindulatát” az üldözöttek mentésében, és mellékletként közölte Stern Samunak, a Pesti Izraelita Hitközség elnökének 1945. februári, a magyarországi zsidóság háláját és elismerését kifejező nyilatkozatát Mester Miklósról.

Ki volt ez a szokatlan pályát befutott ember, akinek vaskos emlékiratai 2012-ben jelentek meg? Székely református szegény-parasztok gyermekeként született 1906-ban, és bár neki sikerült leérettségiznie és bölcsészdiplomát, majd történész doktorátust szereznie, közeli rokonai közt több parasztember és gyári munkás volt. Főleg utóbbiak nem szerepeltek gyakran vezető politikusok rokonai között. 1939-ben pártonkívüliként, de a kormányzó Magyar Élet Pártja támogatásával lett országgyűlési képviselő Ráckeven, majd 1940-ben követte Imrédy Bélát és híveit a Magyar Megújulás Pártjába. Azt írja, hogy ezt kizárólag a származása miatt számára oly fontos földreform miatt tette, amelyet a MÉP elszabotált, Imrédy viszont megígért. A német megszállás után nem saját pártja, hanem az Erdélyi Párt delegálta a minisztériumba, ezért Imrédyék 1944. júniusi kiválása után is tisztségében maradt. Olyan zsidó származású művészek és tudósok mentesítését intézte el, mint Gózon Gyula, Székely Mihály, Fejér Lipót, Weiner Leó, Rusznyák István. Heltai Jenő esetében, mivel az író nem volt hajlandó kérést benyújtani, elfogadta a fia által az ő tudtával hamisított aláírást. A nyilasok később mint zsidó- és kommunista-bérencet keresték, menekülnie kellett. Előbb kommunista munkásoknál, aztán Bereczky Albert későbbi református püspöknél rejtőzött el. 1945 elején háborús bűnösneként akarták kezelni, de az általa megmentettek kiálltak mellette, így nem bántották, és 1949-ig, az intézmény megszűntetéséig megmaradt a székely diákok kollégiumának 1936 óta betöltött igazgatói tisztségében is. Aztán 1951-ben kitelepítették, és utóbb is csak fizikai munkásként, majd kistisztviselőként dolgozhatott. Történelmi hivatását nem gyakorolhatta, a rendőrség állítólag még az 1980-as években is figyelte. 1989-ben, nem sokkal a változások előtt halt meg.

A képek és jegyzetek nélkül is 650 oldalas memoárkötet első-sorban az 1944-es évről szól, külön fejezetben kitérve a szerző által felügyelt Győrffy Kollégium sorsára és az október 15. utáni bujkálásra. Terjedelmére tekintettel igazán csak szemelgetni lehet az érdekességekből. Például abból a több tucatnyi jól megírt portréból, amelyekben részben a Horthy-, részben a Rákosi- és a Kádár-korszak politikai és kulturális személyiségeit jellemzi. Ezekben természetesen van számos szubjektív és vitatható elem. Imrédyt például nagyon mentegeti, és csak a német megszállás utáni magatartását utasítja el teljesen. Egyebek közt azt veti a szemére, hogy 1944. március 19. után néhány nappal az ő kérésére sem volt hajlandó fogadni a már említett Komoly Ottót, a Cionista Szövetség elnökét, aki azt akarta kérni: hozzanak bármilyen korlátozó intézkedéseket a zsidók ellen belföldön, de ne adják át őket a németeknek. Másik példa: Mesternek barátja volt Basch Ferenc Volksbund-vezér, akiről alapvetően pozitív jellemzést ad, és vitatja bűnösségét – ezt nyilván sok szakértő meg tudja cáfolni. Igen érdekes, amit Péter Jánosról ír: a memoár készülésakor Péter MSZMP KB-tag és külügyminiszter, aki 1944-ben református lelkészként bátran és tisztességesen viselkedett, viszont a Rákosi-korszakban püspökként eltávolított gyülekezetéből egy falusi papot, aki az ő utasítása ellenére tisztességgel eltemetett egy kitelepített és ott meghalt hívőt. A többi jellemzés is – Teleki Pálétól Major Tamáséig – gyakran eltér attól, amit az illetőkről tudni vélünk.

Színesen és szemléletesen írja le Mester Miklós a mentőakciók részleteit, például Bajor Gizi többszöri látogatását nála, aki saját férjén, Germán Tibor orvosprofesszoron kívül a művész-társakért is küzdött. Elmeséli, hogy Rózsahegyi Kálmán személyesen köszönte meg neki a közbenjárást, amire ő azt válaszolta: „Szégyellem magam, hogy erre sor került.” (Tudniillik hogy a legnagyobb magyar színészek egyikét kitagadták a magyarságból.) Bemutatja azt a sportügyekért felelős hivatalnokot, akit kérdőre vont, miért késik a zsidónak minősülő kiváló sportolók mentesítési listája, mire azt a választ kapta, hogy „azok mind dögöljenek meg”. A nyilas uralom idején ez az ember lett az utóda az államtitkári székben.

Mester beszámol a Minisztertanács 1944. június 21-i üléséről, ahol a zsidóüldözés kínos nemzetközi visszhangja volt az egyik téma. A jegyzőkönyv megvan, de azt bizonyosan nem jegyezte le bárcziházi Bárczy István államtitkár, hogy amikor Baky László és Endre László államtitkárok cinikusan cáfolták a kegyetlenkedésekről szóló híreket, felettesük, Jaross Andor belügyminiszter felnevetett. Erre csak egy szemtanú emlékezhet. Mint ahogy arra is, hogy főnöke, Antal István miniszter az ülés előtt azt mondta neki: beszéljen csak, ő nem fog megszólalni, de hallgatását vegye egyértelműnek. Utóbb pedig, miután ő határozottan vitába szállt a szélsőjobbboldaliakkal, félrehívta, és azt súgta: „Gratulálok, bátran viselkedtél, de sajnállok is, mert le fognak tartóztatni. Tudod te, ki ez a Baky és Endre?” Ezen az ülésen tette szavá a szerző, hogy Rusznyák István és Purjesz Béla professzorokat a kormányzói mentesítés ellenére deportálták, mert egy szegedi csendőrtiszt széttépte a papírt. Az általa egyébként tehetetlen, fecsegő öregemberként jellemzett Sztójay miniszterelnök ezen feldühödve azonnal személyesen telefonált Veessenmayer náci „helytartónak”, aki már osztrák (azaz akkor német) területen szedette le a vonatról a két tudóst, megmentve őket a biztos haláltól.

Az nem derül ki, hogy korábban mi volt a szerző álláspontja az úgynevezett zsidókérdésben – például hogy képviselőként megszavazta-e a diszkriminatív törvényeket –, de egy helyen, egy zsidó barátjával folytatott beszélgetést felidézve homályosan céloz rá: követett el hibákat, mert nem volt, aki felvilágosította volna. Ám, úgymond, sosem volt rosszhiszemű, és 1944-ben rádöbbsent a valóságra. Az évtizedekkel későbbi írásban viszont igyekszik árnyaltan fogalmazni. Hangsúlyozza például, hogy a zsidó származású Rákosiék a zsidóság ellen is sok bűnt követtek el. 1951–1953-ban a kitelepítésben olyanokkal volt együtt, akik 1945-ben koncentrációs táborból tértek haza. Nagy rokonszenvvel ír azokról a cionistákról, akik a távoli tanyákon titokban felkeresték és segélyezték kitelepített társaikat. Méltatja azt, hogy a háború után túlbuzgóan lelkes ifjú kommunisták közül pár év múlva éppen sok zsidó származású lázadt fel a sztálinizmus ellen, és vált Nagy Imre támaszává, majd a kádári megtorlások áldozatává. Mindehhez hozzátésem: az a szemléletes – és helyenként megrendítő – leírás,

amelyet Felsővadász községről, a kitelepítettek és az őket kényszerűen befogadó parasztcsaládok életéről ad, önálló szociográfiaként is megállná a helyét. És meglepő az a szeretet, amellyel a falu Lipusz András nevű párttitkáráról ír, mert az illető, nem kis kockázatot vállalva, többször kiállt az üldözöttek mellett.

Mester egyébként nem csak zsidóknak segített 1944-ben: Hegedüs Andrást, a későbbi miniszterelnököt és Sipos Gyula költőt az ő közbenjárására engedte szabadon a rendőrség, amikor kommunista szervezkedés – bizonyára alapos – gyanújával lefogták őket. Keserűen említi: 1955-ben a kormányfőtől kért segítséget, hogy a kitelepítés megszüntetése után visszaköltözhessen Budapestre. A levélben emlékeztetett a 11 évvel azelőtti történetre, de választ sem kapott. (Igaz, azt nem tudhatjuk, hogy a levél eljutott-e személyesen Hegedüs kezébe.) Ezzel szemben meglepő módon dicsér egy másik vezető pártfunkcionáriust, Apró Antalt, mert ő mindvégig segítette és megvédte a legrosszabbtól az „osztályidegenné” vált Zsindely Ferenc volt minisztert és feleségét, Tüdös Klárát, akik az életét mentették meg annak idején. Lehet egyébként, hogy Mester ebben némileg tévedett, mert Köbel Szilvia friss tanulmánya szerint Apró kevesebbet tett: bár Zsindelyék maguk választhatták meg, hová mennek Budapestről, de el kellett menniük.¹

Az egész emlékiraton végighúzódik az a bevezetőben már említett ellentmondás, hogy miközben Horthy 1944-es magatartását nagyra értékeli, a nevével fémjelzett rendszer egészéről rossz a véleménye. „Elszakadva élt a magyar néptömegektől” – írja például róla, tőle kissé meghökkentő szófordulattal, és így folytatja: nem volt demokrata, 1919-ben sem szerzett semmilyen érdemet, a gyilkos különítményeket rejtegető akkori Nemzeti Hadsereget nem hatotta át nemzeti hivatástudat. „Egy, a középkorból itt maradt félfudális politikai uralmat testesített meg ez a rendszer valójában. Így annak a politikai szemétdombján tenyészett ki a szélsőséges, demagóg nyilas mozgalom, pusztító, mérges csalánként.” És megint egy példa az árnyalt megközelítésre: „Horthy gesztusai

¹ KÖBEL Szilvia: Egyházi szálak az 1951–1953 közötti budapesti kitelepítések egyes eseteiben. In: GYARMATI György–PALASIK Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatcsboltja*. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2012. 186–187.

feltétlen, lojális hívévé tettek engem a rendkívül nehéz időben, de lényegében nem változtatták meg véleményemet államférfiúi képességeiről. Állítom, hogy egy művelt, demokratikus rendszerben szerény tehetségével még a honvédelmi miniszteri állást se nyerhette volna el. Az első szabad parlamenti vitában csúfos kudarcot vallott volna.” És mindezt a Magyar Élet Pártja egykori képviselője fejt ki! Pedig titokban és csak magának írta, nem tudományos intézet felkérésére, mint a Horthy-korszak néhány más egykori személyisége. Tehát nem az írás időpontjában fennállt rendszernek akart kedveskedni, mert kiadást nem remélt. Ugyanez vonatkozik például a Kádár-rendszerrel adott jellemzésére. Kommunistaellenes alapállását nem adja fel, de elismeri az életszínvonal javulását. Helyesli a magyarországi nemzetiségi politikát, ugyanakkor elítéli, hogy Kádárék nem állnak ki az erdélyi magyarság védelmében. Magát egyébként szocialistának vallja, de hangsúlyozottan elveti mind a „nemzeti” jelzővel meggyalázott változatot, mind a kommunista diktatúrát, és egy „demokratikus szocializmus” mellett foglal állást.

Egy idős ember visszaemlékezésében természetesen előfordulnak ténybeli tévedések. Ezeket a Kovács Tamás által írott jegyzetek többnyire helyesbítik. De nem mindet. Gosztonyi János egykori népi kollégista, kommunista politikus keresztnéve például Sándorként szerepel (402.), az 1918-as hadügyminiszter, Linder Béla hibásan írt nevét („Lindner”) pedig a jegyzet többször meg is ismétli így (285., 748.). És van egy csúnya baki, amelynek nincs köze Mester Miklóshoz, ezt a jegyzetek gondozója önállóan követte el. Mester Veres Péter visszaemlékezése alapján megemlíti (307.), hogy 1945-ben egy Bereczki Gábor nevű kommunista szegényparaszt lett Balmazújváros rendőrpapancsnoka, aki terrorizálta a lakosságot. Ehhez a névhez a magyarázó jegyzet (753.) a 2012 tavaszán elhunyt kiváló finnugor nyelvész, Bereczki Gábor professzor adatait fűzi, aki 1945-ben csak 17 éves volt, és nyilvánvalóan nem lehetett köze a történethez.

A terjedelmes visszaemlékezés 1971-ben készült, a publikáció legcsekélyebb reménye nélkül. Stílusában – talán a kategorikus vélemények miatt – van valami katonás, bár a szerző sosem volt katona. Ugyanakkor érezhetően törekedett a pontosságra és kor-

rektségre, személyes emlékein kívül olvasmányait is hasznosította, és a későbbi években jegyzetekkel egészítette ki vagy helyesbítette az írást, ha egy újabb publikációból vagy egy régi ismerőssel történt találkozás során új információkat kapott. A szellemileg friss idős ember figyelte a politikai fejleményeket, és időnként meglepően tájékozott volt: például pontosan leírta Kádár Jánosné beosztását és munkakörét a Tájékoztatási Hivatalban, ami akkoriban egyáltalán nem volt közismert. A művet egy rá, úgy érzem, jellemző gondolattal zárja: „Engem elsősorban az igazságszeretet vezetett és vezet ma is. Ha valaki mégis másképp látja a helyzetet, mint én, és azt hiszi, hogy tévedtem, cáfolja meg állításaimat pontosabb adatokkal és meggyőzőbb érvekkel. Bárki előtt, aki ezt teszi, már most tisztelettel meghajlok.”

A kéziratot kijuttatta a fiának Amerikába, és úgy rendelkezett, hogy akkor hozzák nyilvánosságra, ha a szereplők zöme már nem él, és ha változtatás nélkül, cenzúrázatlanul kiadható. A Kaliforniában élő Mester Zoltán most látta érkezettnek az időt. Fontos kötetnek tartom az *Arcképeket*. Bizonyosan érdemes alaposan áttanulmányozniuk a kor szakértő kutatóinak, mert ha nagy újdonságokat nem is találnak benne, az apró részletek gazdagíthatják eddigi ismereteiket. A történelem iránt érdeklődő laikusok számára pedig, amilyen én is vagyok, izgalmas olvasmány.

Domány András